

УДК 373.5:37.04(811.161.2:371.321.3)

**ДИДАКТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО УРОКУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШІЙ ШКОЛІ**

Н. В. Бондаренко,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу навчання української мови та
літератури Інституту педагогіки НАПН України,
e-mail: nelly.bondarenko@ukr.net*

С. В. Косянчук,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу дидактики
Інституту педагогіки НАПН України,
e-mail: 358svk@bigmir.net*

Обґрунтовується необхідність переосмислення ролі та ієрархії функцій української мови в державі й освітньому просторі з огляду на суспільно-політичну ситуацію в країні, що переживає воєнну агресію. Необхідність актуалізації найзапитанішої об'єднувальної функції мови в структурі мовної освіти розбудовників майбутньої України розглядається у контексті освітньої реформи, метою якої є якісні зрушення в освіті й формування компетентної особистості, здатної обстоювати загальнодержавні й гуманістичні цінності. Порушено актуальні дидактичні й методичні проблеми, запропоновано шляхи їх розв'язання у річищі досягнень сучасної педагогічної науки.

Ключові слова: профільне навчання; українська мова; сучасний урок.

Постановка проблеми. У соціумі загалом і на уроках зокрема реалізується більшість функцій української мови, з-поміж яких основними справедливо вважають пізнавальну й комунікативну. Тривалий час естетична функція української мови обстоювалася як провідна, що проявлялось у популяризації мови як об'єкта замилювання, джерела естетичної насолоди, речі в собі безвідносно до змісту того, про що повідомлялось. Зокрема, основним завданням уроків, присвячених Дню української писемності і мови, було розкрити красу, багатство, виразність, милозвучність, естетичну самодостатність, солов'їність мови. Звісно, важливість такого підходу беззаперечна, однак реалії диктують необхідність переосмислення ролі та ієрархії функцій української мови.

У контексті сучасних викликів, коли під загрозою саме існування України як держави, а українців як нації, виникла нагальна потреба радикально змістити акценти й вивести на чільне місце найбільш запитану об'єднувальну функцію мови, яку дехто неправомірно ставив насамкінець ієрархії після експресивної та естетичної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У Концепції фундаменталізації змісту освіти у старшій школі в умовах профільного навчання зазначається, що кардинальні зміни соціально-економічної галузі країни актуалізували нові завдання з підготовки молоді до умов сучасного життя, до свідомої активної участі у різних сферах соціальної практики. «Інтеграція України у світовий освітній простір зумовлює одне з головних завдань – підвищення якості освіти учнів, удосконалення форм і методів навчання [4, с. 5]». Відтак, у цілях і змісті шкільної освіти мають відбутися суттєві зміни, які, як зазначає дидакт О. Савченко, «обов'язково впливають на дидактичні й методичні аспекти організації уроку, оцінювання його ефективності. Це зумовлено тим, що під час уроку вчитель застосовує (більш або менш розгорнуто) всі основні категорії дидактики: мету навчання, зміст, форми, методи, технології, контроль, оцінювання тощо. У проведенні уроку в практичній площині відображаються методологічні установки, цінності, нові методики, ставлення вчителя до дитини [8, с. 336]».

Беззаперечно, мовна освіта має йти шляхом удосконалення технологій реалізації змісту навчально-виховного процесу, аби «наблизити його до вимог сучасного суспільства, що потребує високоосвічених, інтелектуально розвинених і відданих державі, які легко і вільно можуть спілкуватися між собою, утверджуючи статус української мови як рідної і державної. Досягти цього сучасна школа може за умов підвищення рівня навчання мови, розв'язання багатьох методичних проблем, пошуків нових підходів до навчання мови в школах усіх типів [6, с. 10–11]».

Методика української мови як важлива галузь педагогічної науки, що, за словами О. Біляєва, «визначає мету і завдання, принципи, зміст, форми і методи навчання, шляхи засвоєння учнями мовних, правописних та мовленнєвих умінь і навичок, формування засобами предмета національної мовної особистості [1, с. 9], має бути тісно пов'язана з сучасними досягненнями теорії навчання мови. Вивчаючи мову, діти здобувають не лише знання про саму мову, а й про «її граматичну структуру і словниковий склад, історію та закони її розвитку; одержують уявлення про роль мови в ментальності українського народу, в його суспільному житті, розвитку інтелекту людини тощо. Це і становить їхню мовну компетентність [6, с. 12]».

Сучасний урок української мови як варіативна форма організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії, за дослідженнями Н. Якси, має кілька аспектів. Провідними названо: дидактичний (актуалізація знань і способів діяльності; формування нових знань і способів пізнавальної активності, застосування здобутих знань, сформованих умінь і набутих навичок на практиці); методичний (активна діяльність під час виконання вправ, формулювання відповідей на запитання вчителя після пояснення матеріалу, самостійна

робота тощо); психологічний (алгоритм – сприйняття, впізнавання → розуміння → осмислення → узагальнення → закріплення → застосування; позитивна навчальна мотивація, врахування вікових та індивідуальних особливостей та ін.). [9, с. 174]. Утім, на переконання В. Бондаря, «будь-які зміни в змісті освіти, поява нових, ефективних технологій навчання (навіть комп'ютерних), не замінять учителя, не зменшать його ролі у навчанні й вихованні дітей. А це основна ознака класно-урочної системи навчання [2, с. 98]». І як продовження цієї думки, наводимо слова Н. Якси: «Нині урок розглядають у контексті сучасної культури, оскільки він одночасно є і продуктом, і носієм культури. Тому кожний урок має відображати культурний аспект, тобто бути показником певного рівня культури як сукупності матеріальних та духовних цінностей [9, с. 175]».

Мовно-мовленнєва діяльність за своєю суттю є метадіяльністю, оскільки будь-які інші дії людини (інтелектуальні, фізичні) якщо не підпорядковуються цій діяльності, то однозначно супроводжують ці процеси. Мовно-мовленнєва діяльність дає змогу створювати своєрідний образ кінцевого результату за визначеними цільовими стратегіями. У цьому контексті, як зазначає І. Малафіїк, «цільова стратегія уроку виступає закінченою технологією навчання, яка істотно змінює саму організацію процесу навчання. Процес досягнення цілі навчання розпочинається зі здійснення педагогічної дії, змодельованої на основі дидактичної системи, і закінчується отриманням інформації про ступінь її досягнення <...> взаємодіючи з учнем, учитель не може не враховувати рівня його розвитку: початкового запасу знань, особливостей пам'яті, мислення, уяви, його індивідуально-типологічних якостей [5, с. 274].

Отже, сучасний урок української мови у старшій школі слід розглядати як феномен, як динамічну синергетичну систему, як потужний потенціал культуро- і націєтворення, як технологію забезпечення біопсихосоціокультурного розвитку особистості учня.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розкрити дидактико-методичні засади сучасного уроку української мови, надати практичні рекомендації вчителям.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку суспільства успіх більшості перетворень, зокрема соціально-економічних реформ, визначається рівнем освіченості громадян, мірою їх готовності до життя у змінюваних умовах. Важлива роль у становленні нового покоління розбудовників європейської України належить українській мові, яка є націєтворчим чинником. Тож маємо враховувати аксіологічну ситуацію й аксіологічну безпеку, адже історичний розвиток суспільства немислимий поза безперервним процесом трансформації цінностей [3]. Відтак, концептуальним

змістовим стрижнем уроку української мови має стати виокремлення, акцентування й актуалізація її *об'єднувальної функції*. Мова як запорука державності України, її безпеки, буття українців як нації є основним чинником етнічної ідентифікації українців, їх належності й співпричетності до народу, історії, культури, об'єднання та єдності народу в Україні і всього світового українства. Змістом уроку може бути все, пов'язане з сучасною Україною та обстоюванням її цінностей, основними з-поміж яких є мова.

На уроках української мови реалізуються *аксіологічний, компетентнісний, особистісно орієнтований та діяльнісний* підходи до навчання мови. Перший забезпечує ціннісну матрицю опанування мови. Другий скеровує навчально-виховний процес на формування в учнів ключових знань, умінь, навичок і набуття досвіду їх застосування. Третій – на всебічний розвиток і саморозвиток учня як суб'єкта пізнання і навчальної діяльності з урахуванням його пріоритетів і здібностей. Четвертий підхід спрямовує навчально-виховний процес на опанування учнями видів діяльності, у яких вони здобувають знання, набувають умінь і навичок, досвіду взаємодії з іншими людьми, суспільством і світом. До цього переліку також варто було б додати акмеологічний аспект як прагнення учасників суб'єкт-суб'єктної сягати вершин опанування мови і комунікативної ефективності.

В уроці фокусуються основні *аспекти навчання мови* – комунікативний, лінгвістичний, пізнавальний, світоглядний, розвивальний, виховний. Важливою вимогою до уроку є реалізація *дидактичних і лінгводидактичних принципів* – вихідних теоретичних положень, керуючись якими вчитель добирає: навчальний (зокрема й дидактичний) матеріал; методи і прийоми його вивчення; організацію навчання на основі сучасних педагогічних технологій.

Конструюючи оптимальний варіант уроку української мови, вчитель має визначити реальні можливості учнів, окреслити зону їх найближчого потенційного розвитку, спрогнозувати максимально можливий освітній результат. Потім добирається оптимальний зміст навчального матеріалу й актуалізується. Виділяється головне, визначається найсприятливіша структура викладу матеріалу, темп навчання; вибирається тип уроку й розподіляється час на кожний етап його структури, здійснюється оптимальне поєднання форм, методів і засобів навчання, подумки самоаналізується спланований урок і за потреби вносяться корективи.

Неодмінною умовою раціонального планування й ефективного проведення уроку є чітке усвідомлення його цілей і задач задля вибору правильної стратегії і тактики діяльності вчителя й учнів.

Цілі уроку мають бути: 1) комплексними (освітня, розвивальна, виховна) і водночас 2) досяжними, чіткими й конкретними; 3) пояснювати,

чого можна навчитися, досягнувши їх; 4) називати умови, обставини, за яких «спрацьовує» матеріал уроку; 5) вказувати на критерії досягнення цілей. Розвиткові пізнавальних здібностей учнів сприятиме проблемна постановка теми уроку з відповідною гіпотетичною аргументацією учнів, яку скоригує вчитель (наприклад, «Як ви гадаєте, чому для уроку рідної української мови вибрано саме таку тему?»).

Значна роль на уроці відводиться *мотивації* – усвідомленню необхідності й цінності оволодіння українською мовою, потреби в спілкуванні, конкретних знаннях, уміннях і навичках, практичному їх застосуванні. Мотивованість учнів проявляється в інтересі до вивчення української мови в контексті різноаспектного життя її носіїв, у розумінні цінності ознайомлення з українською дійсністю, мовою, культурою, історією, у творчому ставленні до цього процесу, в розширенні світогляду й ціннісної матриці з допомогою мови, у появі нових ідей і переконань під впливом української мови.

Тип уроку визначається на основі головної дидактичної мети (вивчення, закріплення чи застосування) з урахуванням того, що саме здобувається, формується, закріплюється, – знання чи вміння й навички, чи всі три складники одночасно. Будь-який урок за суттю є комбінованим. Тип уроку визначає лише його основну спрямованість. Істотне значення має побудова (структура) уроку, яка відбиває його склад (з яких частин складається), послідовність частин, їх зв'язок.

Структура уроку основного типу (вивчення матеріалу) зазвичай складається з етапів, детермінованих логікою навчального процесу: актуалізація опорних знань, умінь, навичок, досвіду; засвоєння нових знань, формування умінь, навичок, досвіду; застосування здобутих знань, умінь, навичок, досвіду. Високо цінується такий спосіб подання нового матеріалу, коли вчитель не викладає готові істини, а з допомогою вміло розробленої системи запитань і завдань стимулює розумову діяльність учнів, спонукає їх до того, щоб всі потрібні висновки вони зробили самі.

Пізнавальна й мовленнєва активність учнів упродовж уроку, підтримання їх уваги на належному рівні забезпечуються залученням навчального матеріалу, цікавого за змістом, різноманітного за формою і способами його опрацювання. Відправним моментом вивчення теми, змістовим стрижнем уроку має бути текст, який містить конкретну актуальну пізнавальну інформацію (наприклад, «Цікаві факти про українську мову»).

Вартісною ознакою уроку є використання пошукових методів та інтерактивного навчання, роботи з електронними носіями знань, з Інтернетом, які сприяють розвиткові мотивації, пізнавальної, розумової та мовленнєвої активності й самостійності учня, його творчої особистості.

Доцільно створювати на уроці проблемні ситуації, стимулювати в учнів потребу доводити свою думку, аргументувати, переконувати.

Якість уроку залежить від оптимального поєднання й доцільного співвідношення класної, індивідуальної, парної, групової форм роботи, стимулювання проектної діяльності, обговорень, дискусій, прийняття узгоджених рішень тощо.

Характер взаємодії вчителя й учнів має забезпечити таке співвідношення їх діяльності, щоб на уроці переважала активна пізнавальна, інтелектуальна, мовленнєва й комунікативна діяльність учнів (у парах, в групах, індивідуально) зі значною часткою їх самостійності. Саме міра активності й самостійності учнів за необхідної підтримки (не надмірної опіки) вчителя є важливим показником ефективності уроку.

Важливу роль відіграють прийоми, що забезпечують ділову, активну, творчу, доброзичливу, оптимістичну атмосферу на уроці. Вона передбачає розуміння учнями мети виконуваних дій, їх ініціативність, наявність обопільно зацікавленого мовленнєвого партнерства учителя й учнів та учнів між собою. Позитивний психологічний клімат створюється налаштуванням учнів на успіх, розвиток, збагачення знаннями, здобуття й обговорення цікавої актуальної життєво необхідної інформації.

Раціональне використання часу на уроці означає пропорційний його розподіл між основними структурними елементами уроку, зокрема актуалізацією опорних знань, поданням нового матеріалу, засвоєнням, закріпленням, а також говорінням учителя й мовленнєвою діяльністю учнів, уникнення марнування часу. Ми вкотре повторюємо ці прописні істини, але рідко акцентуємо увагу на тому, що середній школі належить провідне місце в усій системі освіти. Акцентуємо увагу на ключових компонентах [7, с. 8] як невід'ємних складників формули нової української школи: новому змісті освіти, заснованому на формуванні компетентностей, потрібних для успішної самореалізації в суспільстві; умотивованості вчителя, який має свободу творчості й розвивається професійно; наскрізності процесу виховання, який формує цінності; педагогіці, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками; орієнтації на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризмі; новій структурі школи, яка дає змогу добре засвоїти новий зміст і набути компетентностей для життя; сучасному освітньому середовищі, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання учнів, освітян, батьків не лише в приміщенні навчального закладу.

Висновки. Динамічні процеси культурного, соціально-економічного розвитку, стрімкі технічні і технологічні зрушення супроводжуються гіпершвидкими процесами створення, накопичення даних, що потребують високої якості навичок обробки текстової, інфографічної, цифрової, аудіо- та

відеоінформації, різномірної інформації віртуального середовища тощо. Зростає не тільки соціальна мобільність людини у глобальному масштабі, породжуються проблеми і виклики, без розв'язання яких гальмуватимуться процеси постійного оновлення всіх сфер життєдіяльності людини.

Сучасна мовна освіта має сповідувати полілінгвістичну парадигму підготовки учнівської молоді, заснованої на засадах доцільності та аксіологічності, системності та універсальності, спрямованості на формування світоглядних пріоритетів і позицій молоді, суголосних новітній добі. Якісна мовна освіта має розглядатися як умова і чинник консолідації української нації, українського суспільства задля стабільності та злагоди в державі. Концептуальні засади шкільної мовної освіти мають бути в основі докорінної модернізації найважливіших складових – програм, підручників і педагогічних технологій. Сучасний урок української мови у старшій школі покликаний виконувати важливі завдання мовної освіти. У контексті програмо- й підручникотворення перспективними для розвитку українськомовної діяльності учнів в умовах профільного навчання вважаємо дослідження таких педагогічно-технологічних ліній реалізації змістового наповнення: освітньо-цільову, гносеологічну, аналітико-синтетичну, компетентнісну, аксіологічну, акмеологічну і соціалізаційну (оцінно-рефлексійну).

Список використаних джерел

1. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови : навч.-метод. посіб. / О. М. Біляєв. – К. : Генеза, 2005. – 180 с.
2. Бондар В. І. Дидактика : підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. / В. І. Бондар. – К. : Либідь, 2005. – 264 с.
3. Бондаренко Н. Стан і перспективи програмотворення: дидактико-методичні аспекти / Неллі Бондаренко, Сергій Косянчук // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 25–33.
4. Концепція фундаменталізації змісту освіти у старшій школі в умовах профільного навчання / Г. О. Васьківська, О. В. Барановська, Н. В. Захарчук, В. І. Кизенко, С. В. Косянчук та ін. // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. Г. О. Васьківської ; упоряд. С. В. Косянчука]. – К. : Вид-во Ін-ту обдарованої дитини НАПН України, 2015. – С. 5–23.
5. Малафіїк І. В. Дидактика : навч. посіб. / І. В. Малафіїк. – К. : Кондор, 2005. – 397 с.
6. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах : підруч. для студ.-філол. / [кол. авт.: М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, З. П. Бакум [та ін.] ; [за ред. М. І. Пентилюк]. – К. : Ленвіт, 2005. – 400 с.

7. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>

8. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.

9. Якса Н. В. Основи педагогічних знань : навч. посіб. / Н. В. Якса. – К. : Знання, 2007. – 358 с.

Бондаренко Н. В., Косянчук С. В.

ДИДАКТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОГО УРОКА УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА В СТАРШЕЙ ШКОЛЕ

Обосновывается необходимость переосмысления роли, иерархии функций украинского языка в государстве и образовательном пространстве в связи с общественно-политической ситуацией в стране, которая переживает военную агрессию. Необходимость актуализации самой затребованной объединительной функции языка в структуре языкового образования строителей будущей Украины рассматривается в контексте реформы образования, цель которой – качественные сдвиги в образовательной сфере и формирование компетентной личности, способной отстаивать общегосударственные и гуманистические ценности. Подняты актуальные дидактические и методические проблемы, предложены пути их решения в русле достижений современной педагогической науки.

Ключевые слова: профильное обучение; украинский язык; современный урок.

Bondarenko N. V., Kosianchuk S. V.

DIDACTIC AND METHODOICAL BASIS OF MODERN LESSON OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN HIGH SCHOOL

In the article the authors consider actual didactic and methodical problems of the modern lesson of the Ukrainian language in the context of profile training. Based on publications of Ukrainian scientists and research on personal experience the authors propose solutions to problems of the modern lesson of the Ukrainian language in the context of profile training.

It is about the necessity described of the role and hierarchy of functions of the Ukrainian language in state and educational area. The main issue related to the formation of competent personality of high school student to be able to defend the national and humanistic values. Language education in Ukraine there is a need to improve by dint of technology of realization of content educational process.